

Kyrkohistorisk Årsskrift 1981

Sven Kjöllnerström in memoriam

Inför doktorspromotionen den 5 juni 1981 hade juridiska fakulteten vid Lunds universitet utsett Sven Kjöllnerström till juris doktor honoris causa. Vid promotionsekten i Lunds domkyrka harangerades han som *professor lundensis celeberrimus*. Skälet för utmärkelsen, helt visst unik för en teologie professor, angavs sålunda: *de historia juris svecani per optime meritis*. Därefter följde orden: *morte preventis nobiscum esse Mol non potent*. Tre veckor tidigare hade Sven Kjöllnerström, i samma kyrka, vigts till den eviga vilan.

Murre preventus. Några veckor efter det att han finit sin åttioårsdag upptäcktes plötsligt den sjukdom som därefter så snabbt bröt ned hans väldiga krafter. Blott några veckor före sin död var han allttjämt sysselsatt med det arbete som skulle bli hans sista som forskare. En del därav är publicerad i denna årgång av Kyrkohistorisk årsskrift.

Jämnt ett halvt århundrade omspanner därmed hans vetenskapliga produktion. I Kyrkohistorisk årsskrift 1931 publicerades två arbeten av teol. kand. Sven Kjöllnerström, båda uppseendeväckande och väsentliga. Det ena var utgåvan av hans första stora dokumentfynd, Georg Normans *Visitatio*

Gustaviana. I det andra bidraget i K Ä 1931 kunde

Kjöllnerström påvisa att det var Olavus Petri som var översättaren av Sveriges första lutherska katekes.

Uppsatsen i KÄ 1981 om den helige Sigfrid är i metodiskt avseende påfallande lik debutarbetena femtio år tidigare. Den bygger på samma oförtröttade iver att uppspara nytt material också på områden där många forskare före honom plöjt igenom arkiven, samma förutsättningslösa analys av källorna, samma knivskarpa logik när det gäller tolkningen.

Sven Kjöllnerström avsåg alltid med sin forskning, också i detaljundersökningarna, att belysa för Svenska kyrkan centrala och avgörande händelseförlopp. Han skrev alltid om Sverige. Men det svenska skeendet var insatt i internationella sammanhang och fick ofta sin förklaring genom de fyndiga kopplingarna just till vad som samtidigt hände på kontinenten.

Länge hade han reformationstiden som huvudobjekt. Ännu 1970 gav han ut en omfattande studie om Gustav Vasa, klockskatten och brytningen med Läbeck. Från reformationsårhundradet arbetade han sig successivt framåt ända in i nutiden. I de större arbetena efter doktorsavhandlingen gjorde han kyrkorättsliga och liturgihistoriska längdsnitt genom de följande århundradena. I svenskt 1600-tal var han snart lika insatt som i reformationsepoken. Ett par av hans uppsatser som gällde stat och kyrka under 1800-talet fick avgörande betydelse för dem av hans elever som behandlade det århundradet. Mot slutet av sitt liv tog han oförväget upp ett helt nytt fält: den äldre medeltiden och i synnerhet problemen kring Sveriges kristnande och vår äldsta stiftsorganisation.

Till sist hade Sven Kjöllnerström sålunda med egen grundforskning kommit att täcka in så gott som hela det årtusende Sveriges kyrkohistoria omfattar. Hans kännedom inte bara om litteraturen och tryckta källor utan också om det otryckta svenska arkivbeståndet torde kunna betecknas som enastående. Bredden i hans forskargärning betecknas rättvisande av de trenne doktorsgrader han – jämte utländska hedersdoktorat – tilldelades vid sitt eget

universitet: den teologiska, den filosofiska i ämnet historia och till sist den juridiska för insatserna inom rättshistorien.

När Sven Kjöllnerström år 1935 framlade sin doktorsavhandling *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV*, intog han med en gång en framskjuten plats inom den historisk-teologiska forskningen. Han hade redan innan ett i fackkretsar känt namn. Han ämneslärare, professor Hjalmar Holmquist, som två år tidigare utgivit den volym i *Svenska kyrkans historia* som behandlar reformationstidevarvet, hade där i notapparaten angivit hur han på punkt efter annan kunnat stödja sin framställning på nya rön av sin elev Sven Kjöllnerström. Det var arbeten som Kjöllnerström redan då hade mer eller mindre klara och sedan efter hand kompletterade och utgav, t. ex. i boken *Svenska förarbeten till kyrkoordningen 1571* (tryckt 1940).

Hjalmar Holmquist var en inspirerande och generös lärare. Kjöllnerström blev hans docent i ämnet kyrkohistoria. Som skicklig handledare hade han också haft professorn i historia Gottfrid Carlsson. Det hade sin betydelse att både Holmquist och Gottfrid Carlsson själva var intensivt sysselsatta med reformationstiden. Båda hade vid denna tid en skara mycket begåvade elever. Kjöllnerström nämner i avhandlingsförordet bland sina vänner särskilt Jerker Rosén och Krister Gierow. Forskningen blomstrade i ett lyckligt team av lärare och elever som vänner tillsammans. Så skulle Sven Kjöllnerström sedan arbeta livet igenom.

Den gängse uppfattningen om den svenska kyrkans brytning med Rom var ännu för ett halvsekel sedan tämligen enkel: på riksdagen i Västerås genomfördes reformationen och sedan följde under de närmaste åren utan vidare de naturliga konsekvenserna i form av nya kyrkliga böcker med luthersk lära och liturgi. Hela denna bild är nu radikalt förändrad och förtjänsten därav kan mer än någon annan tillräknas Sven Kjöllnerström. Begynnelsen till omtolkningen hade gjorts före honom – av K. B. Westman. Edv. Rodhe och Kjöllnerströms båda lärare Holmquist och Carlsson. Andra gick vidare: Ivan Svalenius, Hugo Yrwing m. fl. Viktiga bidrag har senare givits av Kjöllnerströms lärjungar i hans spår. Men de avgörande nyansatserna var hans.

1 doktorsavhandlingen uppmärksammades främst de dittills helt okända skrifter av Laurentius Petri som Kjöllnerström lyckats identifiera. Med dem kunde hela förloppet av Svenska kyrkans kriser under 1560-talet klarläggas, och samtidigt var en

grund lagd för uttolkandet av vår förste evangeliska ärkebiskops teologiska åskådning. Man bör inte förbise att Kjöllnerströms reformationsforskning ingalunda bara utmärkes av lyckliga och skickligt utnyttjade arkivfynd. Den kännetecknas i lika hög grad av ett energiskt arbete att blotta det politisk-historiska spelet och genom systematisk-teologisk analys klarlägga de idéhistoriska linjerna och sammanhangen.

Nära nog år för år gav han en nytolkning av Gustav Vasas förhållande till reformationen. En lång rad arbeten är här att nämna: Västerås ordniantia (1960), Riksdagen i Västerås och »goda gamla kristliga sedvänjor» (1960), Västgötaherrarnas uppror (1963), Ärkebiskopsvalet 1531 (1937). det redan nämnda arbetet Gustav Vasa, klockskatten och brytningen med Lübeck (1970), som täcker åren 1530-1534, De kyrkliga förhandlingarna i Uppsala 1536 (1936). Missa Linkopensis (1941), dvs. den alternativmessa som det reformkatolska partiet utgav efter mötet 1536 och som tidigare varit okänd inom forskningen. Så följer i tiden de redan omtalade *Visitatio Gustaviana*, dvs. Georg Normans reformationsprogram under 1540-talets första år. samt Svenska förarbeten till kyrkoordningen 1571, dvs. Laurentius Petris tidiga arbeten på den svenska kyrkans organisation och gudstjänst. Den därpå följande perioden är skildrad i doktorsavhandlingen.

Många väntade sig att Kjöllnerström skulle sammanföra alla dess fynd och nytolkningar i ett översiktligt arbete om den svenska reformationen. Men han gjorde inte det. Han arbetade inte på det sättet. Han tog upp enskilda problem och händelseförlopp var för sig.

På nästan varje punkt började han med att konstatera att den föregående forskningen hade byggt på otillräckligt eller feltolkat källmaterial och förbiset vissa avgörande aspekter. Hans kritik var förvisso inte mild, men den sporrade honom. Snart hade han funnit nytt material och på nytt penetrerat det förefintliga, t. ex. genom ett nytt, intensivt studium av Gustav Vasas registratur. Vad som förut betraktats som isolerade, lokala angelägenheter sattes in i ett större, ofta internationellt politiskt sammanhang. Så kunde tidigare framställningar i fall efter fall på ett överraskande sätt »korrigeras och kompletteras och en delvis ny syn på de behandlade frågorna framläggas». Just så beskriver han sitt tillvägagångssätt i studien om Gustav Vasa, klockskatten och brytningen med Lübeck (1970).

Samtidigt kännetecknas hans forskning av en mycket stark enhetlighet och kontinuitet.

Utgångspunkten var de ordningar för den svenska kyrkan som utstakats av reformatorerna Olavus och Laurentius Petri och ytterligare preciserats under åren efter Uppsala möte 1593. Hur denna svenska reformationskyrka såg ut och vad den avsåg att slå vakt om hade Sven Kjöllnerström i stor utsträckning själv lyckats klarlägga. Redan i sina tidigaste arbeten hade han också konfronterats med de rörelser och krafter som nästan omedelbart hotade att föra den svenska kyrkan in på andra banor än dem som de båda reformatorerna utstakat. Det var den tyska furstekyrkans för Gustav Vasa så lockande förebild, och det var vidare å ena sidan de katoliserande grupperna och å den andra de kalvinskt-reformerta.

I hela sitt följande författarskap fortsatte Kjöllnerström att påvisa hur den svenska kyrka som en gång fått sin egenart präglad av sina egna båda reformatorer, från tid till annan nåtts av liknande hot att förvandlas genom påtryckningar och inflytanden från furstemakten, från den reformerta världen och från Rom. Vid 1800-talets början tillkom ännu en faktor i de idéimpulser som då vällde fram från naturrätten och liberalismen med en helt ny syn på stat och kyrka. Detta nya ferment var i princip lika oförenligt med den kyrkotyp som lämnats i arv av reformatorerna. Men det finns, hävdade Kjöllnerström ständigt, en »traditionslinje» i Svenska kyrkan som trots allt har bevarats från den tidiga reformationstiden. Denna traditionslinje ville han påvisa genom sin forskning, alltifrån maktfördelningen mellan »Konung och kyrkomöte» till sätet att fira nattvard och att utse och »insätta» biskop.

Den traditionslinjen var för honom själv personligen dyrbar och omistlig. Här låg till grund för hans gärning det arv av enkel och fast kyrkofromhet som han hade med sig från föräldrahem och släkt. Han kom från den bygd i Västergötland som tillhör Göteborgs stift. De rötter han hade där var omisskännliga.

Det förelåg i dessa avseenden också en gemensam nämnare mellan honom och andra i lundafakulteten, väl särskilt med Anders Nygren. Man kan se klara paralleller, när det gäller själva forskningsinriktningen, mellan dessa tvenne ledande personligheter inom Lunds teologiska fakultet. För dem båda utgjorde arvet från reformatorerna både utgångspunkt och riktmärke.

I flera avseenden hade den svenska kyrkan vid reformationen fått sina egna särdrag. Dessa var det som Kjöllnerström i synnerhet upptog till behandling. Det var lag och evangelium i en tillämpad samhällsetik som till sitt väsen skilde sig från såväl medeltida katolsk som reformert uppfattning. Det var vidare synen på överhetens roll inom kyrkan – *ius regis in ecclesiasticis* – balanserad av en markant kyrklig självständighet i förvaltandet av ord och sakrament. Här kom i Sverige biskopsämbetet att utgöra en garant för kyrkans frihet, samtidigt som den svenska kyrkans ämbete till sin karaktär och sin funktion skulle tolkas på samma sätt som inom den övriga lutherdomen. Ett särdrag förelåg också i den svenska kyrkans liturgiska tradition utifrån den konservativa och samtidigt fria hållning som de svenska reformatorerna intog i dessa frågor.

På alla dessa punkter satte Kjöllnerström in sin forskning. Här gällde det ofta längdsnitt. Han ville följa traditionslinjen under alla brytningar under fyra århundraden.

Reformatorernas grundkonception i frågan om lag och evangelium finner man i sin svenska tillämpning analyserad i arbetet Guds och Sveriges lag under reformationstiden. En kyrkorättslig studie (1957). Här möter man först Luthers åskådning hos Olavus och Laurentius Petri och följer sedan linjen fram till 1600-talets början under oavlåtliga tendenser till glidning: under Erik XIV genom ytterligare inflytande från Melanchton, under Johan III i avsikt att återknyta till medeltida uppfattning och under Karl IX i försök att ansluta till kalvinsk tradition.

Det stora problemkomplexet om överhetens kyrkliga ansvar och kyrkans frihetskrav utgjorde hela tiden den centrala frågan i den utsträckta kampen kring tillkomsten av en svensk kyrkolag. Kjöllnerström behandlade detta problemkomplex upprepade gånger och alla de därmed sammanhängande brytningarna. Dessa forskningar resulterade framförallt i följande böcker: Svenska förarbeten till kyrkoordningen 1571 (1940), Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571-1682 (1945) samt jubileumsskriften Den svenska kyrkoordningen 1571-1971. Den omedelbara förhistorien till 1686 års kyrkolag, dvs. förloppet åren 1682-1686, skildras i ett särskilt kapitel i den ena av hans böcker om de svenska »biskopsordinationerna» (1974).

Det sätt på vilket KL 1686 slutligen utfärdades betecknade Kjöllnerström som ett utslag av »kunglig maktfullkomlighet» och som därför i princip stri-

dande mot den svenska reformationens ursprungliga intentioner. Vad som angick alla skulle »samtäckas» av alla. Enligt de svenska reformatorerna skulle denna maxim gälla beslut angående religion och kyrka.

Samma tanke kunde Kjöllersström emellertid också tillämpa gentemot såväl 1800-talets som samtidens strävanden att skapa en från staten fri kyrka. Kyrkans ärende gällde alltså alla. Kyrkan behövdes som en inspirerande kraft också i det moderna samhället, och det vore oförenligt med den svenska traditionen att försöka skapa en från de statliga organen helt fristående kyrka. Dessa slutsatser drog Kjöllersström i ett uppmärksammat föredrag 1952: Kyrka och stat i Sverige efter reformationen (tryckt i STK 1953). Han upprepade dem med lika stor tyngd i sin promotionsföreläsning 1967, denna gång under rubriken: Kyrka och samhälle i Sverige efter reformationen.

Vad som främst skilde den svenska kyrkans uppbyggnad från de lutherska »furstekyrkorna» på kontinenten och som alltsedan reformationen hade utgjort en garanti för dess relativa självständighet i förhållande till statsmakten var episkopatet. Som ingen annan har Sven Kjöllersström riktat uppmärksamheten på detta förhållande. Minutiöst har han utforskat varje led i det svenska episkopatets fortlevnad – i olika former – först och främst under reformationstidens häftiga brytningar och vad gäller tillsättningsförfarandet och inte minst »ordinationen» – för att nu använda den beteckning han själv föredrog framför ordet »biskopsvigning» – ända fram till nutiden. Tre särskilda monografier behandlar dessa frågor: Biskopstillsättningar i Sverige 1531-1951 (1952), Kräkla och mitra. En undersökning om biskopsvigningar i Sverige under reformationstidevarvet (1965) och »Sätt till att ordinera en vald biskop» 1561-1942 (1974).

Biskopssuccessionen och ordinationen eller vigningen av biskoparna i Svenska kyrkan har förvisso sina teologiska och i nutiden inte minst sina ekumeniska implikationer. Kjöllersström har kunnat påvisa att »det historiska episkopatet» vid det avgörande tillfället, dvs. den första biskopsvigningen efter Johan III:s fronttillträde, gick vidare inte genom ordinator utan endast genom en av de då assisterande biskoparna. Det var honom också angeläget att klargöra att den teologiska tolkningen av biskopsämbetet undergått betydande förändringar inom den svenska kyrkan, först under 1800-talet och sedan inte minst under vår egen tid. »Vigningssucces-

sionen» hade för de svenska reformatorerna. menade han, ingalunda den innebörd som nu intolkas i denna tradition och som fått sin officiella sanktion genom vigningsritualet i 1942 års kyrkohandbok.

Sven Kjöllersströms professur hade beteckningen »Praktisk teologi med kyrkorätt». Han såg detta ämne helt naturligt som en del av den »historiska teologin». Han fortsatte därmed längs en redan utstakad linje. Hans närmaste företrädare i ämbetet var Yngve Brilioth och före honom Edvard Rodhe. Båda i grunden historiker i sin läggning och i sin vetenskapliga verksamhet. Det avgörande för Kjöllersström, liksom för hans båda företrädare, var att den praktiska teologin inte fick vara normativ. I likhet med Yngve Brilioth markerade han åtskillnaden från kyrkohistorien blott med att inom den praktiska teologin »den empiriska uppgiften» i kyrkan alltid var det överordnade forskningsområdet. Viktigare än att markera en sådan åtskillnad var emellertid att betona det viktiga sambandet, inte bara med andra teologiska ämnen utan också och inte minst med forskningen inom universitetets övriga fakulteter.

Sven Kjöllersström hade ett mycket stort inflytande inom sitt universitet, ja, inom svenskt och nordiskt universitetsliv över huvud. Detta berodde helt visst på den respekt man kände för integriteten och fastheten i hans person, för den vida, klarsynta överblicken och för det livliga engagemanget i varje uppgift som lades på honom. Vad han utträttade inom olika, maktpåliggande uppgifter inom universitetsvärlden skall inte skildras här. Inte heller hans insatser inom Svenska kyrkan, för den praktiska prästutbildningen, i viktiga utredningsuppdrag och som ledamot av kyrkomöte och domkapitel.

En sida av hans ämbetsgärning får dock inte förbigås, den som mest oskiljaktigt hörde samman med hans egen forskning. Det är hans mycket stora betydelse som inspirator, lärare och handledare för sina elever. I den relationen gav han inte bara sitt kunnande och sin vetenskapliga skicklighet. Här gav han också av sig själv – sitt rättsinne, sitt outtröttliga, sprudlande intresse, sin aldrig svikande vilja att hjälpa. ja, än mer: sin vänskap.

Vi som under många år fick ta emot allt detta av honom vet vilket sällsynt privilegium det var. Vi finner det också mycket svårt att acceptera innebörden i orden: *morte preventus nobiscum esse tam non poles!*.

Lars Österlin